

KOMİTERN BELGELERİNDE ŞEYH SAİT İSYANI VE ANKARA'DAKİ KABİNE DEĞİŞİKLİĞİ

*Işıl TURAN**

İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Araştırma Görevlisi Mehmet Perinçek'in Moskova'daki eski adı Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi bünyesindeki Marksizm-Leninizm Enstitüsü Merkez Parti Arşivi olan Rusya Toplumsal-Siyasal Tarih Devlet Arşivi'nde (RGASPI)¹ bulduğu iki rapor, Komintern'in (Komünist Enternasyonal) Şeyh Sait İsyanı'na ve o dönemki Türkiye'deki gelişmelere bakışına ışık tutuyor.² 3 Mart ve 6 Mart 1925 tarihlerinde Komintern'e sunulmak için kaleme alınan raporlar, "Kürdistan'daki Ayaklanma" ve "Türkiye'deki Hükümet Değişimi" başlıklarını taşıyor. Her iki rapor da Dr. H. Stürmer'in imzasını taşıyor. Asılları Almanca olan her iki raporun üstünde Komünist Enternasyonal Yürütme Kurulu (İKKİ) Arşivi damgası bulunuyor.

Doğu Raporu
3 Mart 1925, Berlin

KÜRDİSTAN'DAKİ AYAKLANMA

1. Genel Anlamı

Kürt Ayaklanmaları, Yunanların Osmanlı topraklarını işgal ettiği dönemde de tekrar tekrar cereyan etmiş, fakat buna rağmen Ankara hükümeti için bir tehlike oluşturmamıştı. Patrikhane sorununun yol açtığı şimdiki Türk-Yunan gerginliği de askeri açıdan yine ciddiye alınacak bir tehlike oluşturmuyor. Her an bir harekât yapabilecek gücü olan Türk ordusunun doğuda önü açık görünüyor. Kürt Ayaklanmasının, Ankara hükümetini askeri anlamda sarsması gibi bir durum söz konusu değil. Ayaklanmaya asıl ve en başta, yakın

* Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğrencisi.

gelecekte çözülmesi beklenen Musul sorununa etkisi açısından bir anlam ve önem verilmeli.

2. Ayaklanmanın Merkezi, Yayılması ve Askeri Durum

Bingöl'ün Genç ilçesinde başlayan ayaklanmayı "basit bir çete savaşı" olarak küçümseyen Fethi Bey hükümeti, isyancıların, müdahale için gönderilen küçük bir jandarma birliğini -yerli basından gelen haberlere göre- sürpriz bir şekilde geri püskürtülmeleri üzerine görevi bıraktı ve İsmet Paşa, rahatsızlığı daha tam geçmeden yeni hükümetin başına geçti. Hükümet, Kürt başkaldırısının Ergani, Diyarbakır ve Harput'a da yayılması üzerine on iki doğu ilinde savaş hali ilân etti. Bir ara Diyarbakır, Malatya ve Ergani'nin Kürtlerin eline geçtiğini duyurdu, ancak daha sonra bunu yalanlandı. Bu arada Elazığ ve Harput'tan yerel halkın geri püskürttüğü isyancıların, stratejik önemi olan Dersim'i ele geçirdikleri söyleniyor. Hareketin Urfa'ya kadar yayılması (ki bugüne dek yalanlanmış değil) ise çok önemli, çünkü isyancılar böylelikle Musul sınırının büyük bir bölümünü kontrol altında tutabilecek ve buradaki Kürtlerle doğrudan ilişki kurabilecekler. Ayaklanmanın başlamasından bu yana geçen iki hafta sonunda durum, Türk hükümeti açısından biraz düzelmiş görünüyor. Ayaklanma yazın olsaydı, Türk Ordusu tarafından birkaç hafta içinde bastırılması işten bile olmazdı, ancak şu sıralar bölge karla kaplı olduğundan harekât birkaç ay sürecek gibi gözüküyor.

3. Görünen Nedenler; Hareketin Doğuşu ve

Hedefi Hakkında Türk ve İngiliz Görüşleri

Hareketin önderi Şeyh Sait'in Manifestosunun gösterdiği hedefler:

- Türkiye'den bağımsız bir Kürt devleti kurulması
- Başına bir kralın atanması
- Halifeliğin ve Şeriatın yeniden inşası

a. Din Faktörü: Şeyh Sait'in kendisi, İran'ın Hiva ve Buhara kentlerine kadar genişlemiş bulunan Nakşibendi Tarikatı'nın başıdır. Ayaklanmanın itici gücü, İslam cephesindekiler için dayanılmaz olan ve "Müslümanlıkla hiçbir şekilde bağdaşmayan" Ankara hükümetinin "laikleşme politikası" oldu. Özellikle hayal gücünün genişliğiyle tanınan ve güvenilebilirliği az olan

“Chicago Tribune” muhabiri, “isyancıların süngüsünün Kuran-ı Kerim” olduğunu belirtiyor ve “Daily Telegraph”ın “Din Savaşı” şeklinde manşet atmasına sebep oluyor. Ayrıca Bursa, Trabzon ve Erzurum gibi “dini merkezlerin” hükümete karşı büyük öfke içinde olduğunu bildiriyor. Türk basını ise, ayaklanmanın tam da Ziyaeddin Hoca'nın Meclis'te laikliği şiddetle eleştirdiği konuşmasının hemen ertesinde başlamasının bir “işaret” olduğu konusunda görüş birliği içinde. Ankara'daki tedirgin çevrelerin, “Halifeliği ve Şeriatı geri getirmeyi amaçlayan hareket ülkenin tümünü kapsayabilir” korkusuyla İstanbul ve Trabzon'da sıkıyönetim uygulanması yolundaki isteklerini hükümet geri çevirdi. Öte yandan “Manchester Guardian” ise Kürtlerin Müslümanlıkla ilişkilerinin gevşek ve bağınazlıktan uzak olması nedeniyle halifelik konusunun, her ne kadar manifestoda özel olarak vurgulansa da, ayaklanmanın asıl amacına erişmede olsa olsa körükleyici bir rol oynadığını ileri sürüyor.

b. Hanedan Faktörü: Sultan Abdülhamit'in, Paris'te sürgün hayatı yaşayan ve isyancılar arasında olduğu iddia edilen oğlu Selim Efendi'nin, isyancılar tarafından tahta çıkarılmak istendiği ileri sürülüyor. Ankara ise, iki yıl önce sürgüne gönderilen Abdülhamit dönemi hanedan mensuplarından çoğunun vaktiyle Musul, İran ve Suriye'ye gittiğini ve şimdiyse Türkiye sınırları içindeki Kürt bölgelerine geçtiğini belirtiyor ve ayaklanmanın yönetimini üstlendiklerinin altını çiziyor. Osmanlı Sarayının ileri gelenlerinden oluşan yaklaşık 150 kişilik bir komitenin, ayaklanmayı İsviçre'den ve Suriye'den yönettiği söyleniyor. Ayaklanmanın, Şeyh Sait'in iki oğlunun, bilgi toplamak için gittikleri İstanbul ve Halep'ten geri dönmelerinin hemen ardından patlak verdiği yolunda Fethi Bey'in de dikkati çekilmişti. Ankara basını, ayaklanmayı, Cumhuriyet yönetiminin, doğu illeriyle ilgili hemen hiçbir soruna el atmadığı yolunda algılandığının bir göstergesi olarak tanımlıyor ve bunun ciddi bir uyarı olduğunu belirtiyor.

c. Sosyo-Ekonomik ve Ulusal Faktörler: Din faktörünü reddeden ve Musul sorununun çözümü için (bkz. madde 4) Türkiye'nin baskısı olduğuna inanmayan “Manchester Guardian” gazetesine göre hareket, Kürtlerin bağımsızlıklarına kavuşma sürecinin yeni bir aşamasından başka bir şey değil ve gerçek nedeni, “ulusal kimlik (ırk) ve belki de ekonomik”. Oysa “Morning Post”, Şeyh Sait Ayaklanması'nın gerekçesi olarak feodal Kürt aşiretlerinin, Cumhuriyet rejiminin kendi güç ve otoritelerine son vermesinden korkmalarını gösteriyor. “L'Information” ise (28.2 tarihli “Kürt Baskını” adlı başyazı) “laik Cumhuriyete karşı dini bir hareket olmaktan uzak” olarak nitelediği başkaldırının gerekçesinin “dağlarda yaşayan köylülerin, Lozan anlaşmasında

öngörülen 'mübadele' işlemi gereği yurtdışından getirilen Türklerin verimli yaylalara yerleştirilmesine itirazı" olduğunu savunuyor.

4. Ankara Hükümetinin Görüşü

Başbakan Fethi Bey, Büyük Millet Meclisi'nde Kürt Ayaklanmasının, tam da önemli uluslararası konuların (Musul olsa gerek) çözüm aşamasına geldiği bir sırada baş gösterdiğine üstü kapalı olarak değinmişti. Muhalefetten Kâzım Karabekir de başbakanın açıklamalarını "Fethi Bey ayaklanmanın arkasında her halde dış kaynaklı entrikaları görüyor." biçiminde yorumlamış ve kendisi de (İngiliz) oyunların(n) rol oynadığına inandığını söylemişti. İngiliz basını ise Ankara'daki resmi çevrelerin bu "yabancı parmak" faktörünü yalnızca hareketin ilk günlerinde ön plana çıkardığını, sonraki günlerde ise daha çok din ve hanedan kaynaklı faktörleri vurguladığını kanıtlayabilmek istiyor. Bu arada yeni hükümet, dinin kamuoyunu etkilemek amacıyla politik amaçlı kullanılmasının "vatana ihanet" olarak algılanacağı yeni bir yasayı uygulamaya koydu. Böylece ayaklanmayı, uygulayacağı iç politika için bir malzeme olarak kullanacağı açıkça belli oluyor.

5. İngiliz Kışkırtması ve Musul Sorunuyla Bağlantı

a. Geçtiğimiz sonbahar aylarında Türk kuvvetlerinin Hakkâri'deki Nesturilere karşı düzenlediği operasyon sırasında ayaklanmanın başı Şeyh Sait, Türk hükümetine karşı safta yer almıştı. 17 Ekim 1924 tarihli "Musul" raporunda, -önceki yıl İstanbul'da toplanan Musul Konferansı'nın başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olan- Hakkâri sorunu ile İngilizlerin Musul politikası arasındaki ilişkiye değinmiştik.

b. Yine geçen Ocak ayında Nesturi ve Keldani Metropolitinin, bir süre İngiltere'de Canterbury Başpiskoposu'nun konuğu olduğunun altını çizmekte yarar var. Bu bağlamda "Manchester Guardian" da, Musul sorununa çözüm arayışı içinde bulunduğu şu sıralarda, ya Yakındoğu'daki İngiliz yönetimi altında bulunan Nesturilere Irak hükümetinin dolaylı denetimi altında hiç olmazsa kısmi bir özerklik verilmesi ya da anayurtlarına kavuşmalarının sağlanması gibi konuların git gide artan bir önem kazanmakta olduğunun altını çiziyor.

c. İngilizlerin, Kürt Ayaklanmasını desteklediklerinin somut bir kanıtı yok. Ancak; aylar boyunca yapılan planlı hazırlıklar, isyancıların, makineli tüfeklerin de desteğiyle çok iyi donatılmış oldukları ve hele ayaklanmanın zamanlamasının yarattığı kuşklar Türk basını tarafından haklı olarak dile

getiriliyor. Ne var ki İngiltere için ayaklanmanın başarılı olup olmaması hiç de önemli değil. Önemli olan Türkiye sınırları içinde Türk karşıtı ayrılıkçı bir silâhli hareketin varlığı. Musul sorununun, Kürt-Nesturi-Keldani odaklı çözülmesi gerektiğini savunan İngiltere'nin eline böylelikle kararlılığını güçlendirici sağlam bir kanıt geçiyor ve bunu da önümüzdeki yazın başında Musul sorununun görüşüleceği Cenevre Konferansı'nda kullanacak.

d. Bu arada rakibin silâhıyla saldırıya geçen İngiliz basını Türkiye aleyhine "Hırsız yakalayın!" çığlıkları atıyor. Bunu en çok "Daily Telegraph" yapıyor. Nitekim 22.2 tarihli gazetede "Türk zihniyetini en iyi bilen İngiliz askeri ve diplomatik çevreleri Ankara'nın isyancı Kürtlere karşı aldığı askeri önlemlere büyük kuşku ve güvensizlikle bakıyorlar. Yapılan hazırlıklar, Osmanlı ordusunun, Irak'ın Musul yöresindeki Rowanduz köyüne 1923'te düzenlediği baskın öncesini anımsatıyor." deniyor. Haberde daha sonra, ki 28.2 tarihli başyazı da bu görüşü sahipleniyor, Türklerin Milletler Cemiyeti'ne ve tüm üye devletlere, Türk askerinin neler yapabileceği ve belki de Irak'ı ele geçirmeye yönelik gerçekten bir askeri harekâta girişebileceği konusunda bilinçli bir gözdağı vermeyi amaçladığı söyleniyor. İngiltere belki de, Őu anda Musul'da bulunan karma komisyonu, Mart ayında yayınlayacağı raporun sonucu konusunda etkilemek istemektedir.

Kürt Ayaklanması ister başarıya ulaşsın isterse son derece kararlı ve gözü kara görünen Türk hükümeti tarafından bastırılsın, Kürdistan'da Őu anda olup bitenlerden hareketle Türk-İngiliz gerginliğinin önümüzdeki aylarda artarak süreceğine kesin gözüyle bakılabilir.

Dr. H. Stürmer

(RGASPI fond 544, liste 3, dosya 129, yaprak 12-17.)

TÜRKİYE'DEKİ HÜKÜMET DEĞİŞİMİ

3 Mart'ta Fethi Bey Kabinesi'nin istifası, İsmet Paşa'nın yeniden başbakanlığa getirilmesi ve bunlardan doğan hükümet değişimi, kesinlikle Kürt Ayaklanmasının Ankara rejimi için bir tehlike teşkil ettiğinin göstergesi değildir. Aksine bu durum, Kürt Ayaklanmasının, geçmişteki keskin radikalleşme ve "devrimi yaygınlaştırma" çizgisine geri dönmek için kullanılan bir iç politik malzeme olduğunu gösterir. Fethi Bey'in, birkaç ay önce Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın muhalefeti sonucu Başbakanlığa getirilmesiyle kopukluk gösteren bu çizgi, bu kez de Mustafa Kemal'in isteği üzerine gerçekleşen kabine değişikliğiyle yeniden eski kimliğine kavuşmuştur. Geçmişte Mustafa Kemal, Halk Fırkası'nın ılımlı üyelerinden Fethi Bey'i, Terakkiperver Fırka'nın ağzını kapamak amacıyla başbakanlığa getirmişti. Şimdi de muhalefete ağır bir darbe vurma zamanının geldiğine inandığından Fethi Bey yerine yeniden İsmet Paşa'yı atıyor. Kısa süre öncesine kadar, geçirdiği rahatsızlık nedeniyle "kesinlikle dinlenmesi gerektiği" söylenen İsmet Paşa'nın yeniden göreve getirilmesi, açıkça, Fethi Bey'in muhalefeti köşeye sıkıştırmak için başvurduğu ılımlı yöntemlerinin başarısızlığını kamuoyu önünde sergilemek amacını taşıyor.

Halk Fırkası'nı hükümet krizine doğru götüren toplantıların gündemi, bu konuda hemfikir olan basına göre özellikle Kürt Ayaklanması ile ilişkiliydi. Önceki raporumuzda (3 Mart 1925, Kürt Ayaklanması), hükümetin, ayaklanmanın olumsuz getirilerini baltalamak adına, etkisi azalmış radikal laikleşme politikasını uygulamak için nasıl çabaladığına işaret etmiştik. Şimdilerde bu durum tüm keskinliğiyle ortaya çıkıyor. Kürt Ayaklanmasının hemen ardından, birkaç milletvekili, Fethi Bey hükümetinden sıkıyönetimin İstanbul ve Trabzon'da da uygulanmasını talep etmişler; ancak Fethi Bey bunu reddetmişti. Aynı ret, Fethi Bey'e Halk Fırkası'nın 3 Mart'ta yapılan toplantısında, 93'e karşılık 60 ("Times") gibi bir azınlığın istemiyle ve Mustafa Kemal Paşa'nın da bunu desteklemesiyle, görevden çekilmesine sebebiyet verilmesi şeklinde geri dönmüştür.

Ancak bu toplantıların içeriği hakkında "Chicago Tribune" ("Daily Telegraph") oldukça kesin haberler yayımlıyor: İsmet Paşa destekçileri olarak görülen Halk Fırkası fanatikleri, Fethi Bey'den "Kürt İsyanı"ni bahane olarak almak suretiyle sıkıyönetim kanunu çıkarmasını, böylelikle de Terakkiperver

Cumhuriyet Fırkası'nı yok etmesini" istemiş olmalıydılar. "Times" İstanbul ise Fethi Bey'i görevden çekme çabasının nedenlerini "devrimcileşmeyi azaltmak ve haksızca küçümsemek" başlıklarında topluyor ve "radikallerin" ileri hareket hedefinin "devrimin tamamlanması" olduğunu ekleyerek, bu hususun da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na, basına ve gerici diğer ögelere karşı alınacak bazı katı tedbirlerle sağlanabileceğini belirtiyor. Gerçekten de İsmet Paşa'nın yeni hükümeti, amacı gericiliğe karşı gözdağı vermek olan "Tahrir-i Sükûn Kanunu"nu hazırladı ve bu kanun da Millet Meclisi'nde kabul edildi. İsmet Paşa Kabinesi ve Hükümet Programı ise güven oylamasında 155 kabul, 23 ret ve 2 çekimser oyla sınavı geçti.

İsmet Paşa hükümetinin dış politikası, başta İngilizlerin Kürdistan'da yarattığı entrikalara karşı en sert tutumu sergilemek olmak üzere Musul konusunda gerginliği arttırmak, Rusya'yla çok iyi ilişki içinde olmak (ki Türkiye'de bir ara Komünist Fırka kurma etkinlikleriyle tanınan yeni Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü bunun bir kanıtı) ve her halde (mali) borçlanma konusunda en son İngiltere'ye başvurmak.

Musul sorununun çok uzun süre sürüncemede kalması, İngiltere'nin Kürdistan'da apaçık sergilediği oyunlar ve Musul'un Türkiye'ye geri verilmesi konusundaki körü körüne inadı, böylece (Türkiye'nin askeri gücüne zarar vermeden) bozulan Türk-İngiliz ilişkileri ve son olarak Fethi Bey olayının hüsrarla sonuçlanması üzerine Mustafa Kemal-İsmet Paşa politikasına yeniden dönülmesi gibi konular, bir bütün olarak ele alındığında, Türkiye'deki gelişmelerden umutlu olunabileceğini gösteriyor.

Dr. H. Stürmer

(RGASPI fond 544, liste 3, dosya 129, yaprak 18-19.)

¹ Arşivle ilgili bilgi için bkz. Mehmet Perinçek, "Atatürk Döneminde Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) – Bütün Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi Politbürosu'nun Türkiye'ye İlişkin Toplantı Gündemleri ve Kararları (1919-1938)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 7, Yıl: 4/2005.

² Komintern'in Türkiye ve Kürt meselesine bakışıyla ilgili ayrıca bkz. Komintern Belgelerinde Türkiye/Kemalist Cumhuriyet, 2. basım, Kaynak Yayınları, Nisan 1994; Komintern Belgelerinde Türkiye/Kürt Sorunu, 2. basım, Kaynak Yayınları, Nisan 1994; Komintern Belgelerinde Türkiye/Türkiye Komünist ve İşçi Hareketi, Aydınlık Yayınları, Mart 1979.

Foto I: "Kürdistan'daki Ayaklanma" başlıklı raporun ilk sayfası.

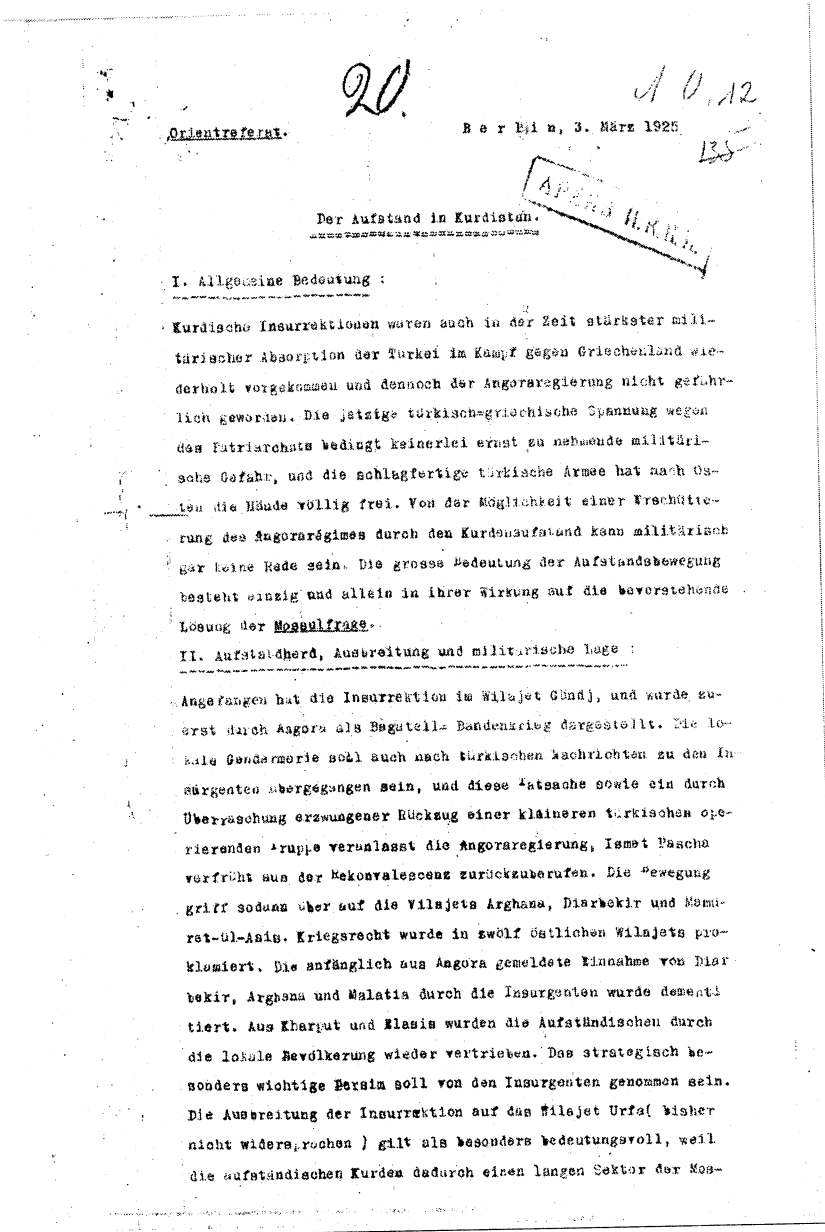

Foto II: "Türkiye'deki Hükümet Değişimi" başlıklı raporun ilk sayfası.

